

**ПРИРОДНИЧО-НАУКОВА ПІДГОТОВКА ВЧИТЕЛІВ
ЗЕМСЬКИХ ШКІЛ**

(друга половина ХІХ – початок ХХ століття)

В умовах реформування сучасної освіти значного інтересу набуває історичний досвід вітчизняної педагогіки другої половини ХІХ – початку ХХ століття. Зокрема, це проблема підготовки вчителів. Цьому питанню присвячені ґрунтовні дослідження відомих українських учених: Л. Березівської, Л. Вовк, С. Гончаренка, Н. Дем'яненко, О. Дубасенюк, Н. Ничкало, О. Степанюк, О. Сухомлинської, М. Ярмаченка та інших.

Особливості підготовки вчителів земствами висвітлювали: Л. Рябовол, О. Мармазова, В. Хворостовська, І. Шумілова. На сьогоднішній день проблема природничо-наукової підготовки вчителів земських шкіл вивчена недостатньо.

Спеціальна підготовка вчителів земських шкіл була зумовлена суспільно-історичною необхідністю. Зокрема, вона була викликана: зростанням потреби у вчителях через збільшення кількості шкіл, низьким рівнем підготовки більшості вчителів земських шкіл, підвищенням вимог до загальноосвітнього рівня випускників земських шкіл, у зв'язку з підготовкою їх до участі в розвиненому капіталістичному виробництві, бурхливим розвитком природознавства і передової педагогічної науки.

Питання про підготовку народного вчителя у другій половині ХІХ ст. було ареною гострої політичної боротьби, воно відбивало боротьбу прогресивних сил російського суспільства і кріпосницької реакції. Царська влада побоювалася громадської ініціативи в підготовці земських учителів, розповсюдження природничих знань і повсюдно обмежувало діяльність земств у цьому напрямку.

Підготовка вчителів здійснювалася земствами в земських учительських семінаріях та школах, наданням коштів на утримання стипендіатів, як губернських, так і повітових управ, в урядових учительських семінаріях, в учительських інститутах. Велику роль в підготовці учителів земських шкіл і розповсюдженні природничих знань зіграли також вчительські з'їзди і курси.

Прогресивно налаштовані земства, передова педагогічна громадськість правильно розуміли роль природничих знань у формуванні світогляду, в розширенні кругозору майбутніх учителів. Вони звертали особливу увагу на їх виховуючий характер.

Земські учительські школи почали організовувати на основі закону 1868 р. про приватні навчальні заклади. З 1869 р. почала швидко збільшуватися їхня сітка. Від державних семінарій земські учительські школи відрізнялися тим, що в них був більш тривалий курс навчання. Так, учительські семінарії мали трьох-чотирирічний курс навчання, земські учительські школи в деяких випадках 4-6-річний. У більшості земських учительських шкіл було збільшено обсяг навчальних годин і розширено зміст навчальних програм. Завдяки діяльності земств, якісно покращився педагогічний склад народної школи.

Щодо питання про обсяг і характер освіти вчителів у земських діячів не було єдиної думки. О. Арсен'єв в своїй роботі систематизував земські учительські семінарії за особливостями організації навчальної діяльності і виділив три яскраво виражених типу. Для першого типу шкіл характерно прагнення дати народному вчителю якомога ширшу загальну освіту. Так, в одній із таких учительських шкіл було зазначено: «навчання може здійснюватися успішно лише тоді, коли знання викладача значно ширше тієї сфери знання, яку він хоче повідомити учням» [1]. Таке відношення до змісту освіти було правильним і виражало вимоги багатьох педагогів земських шкіл, зокрема С. Миропольського, М. Бунакова та багатьох інших до освіти вчителів початкових шкіл. Земські учительські школи такого типу приділяли надзвичайно велику увагу природничим предметам. В школах зазначеного типу широко вивчалися географія та природнича історія.

В школах другого типу при порівняно невисокій, особливо в галузі гуманітарних наук, загальній освіті, велика увага приділялась сільськогосподарським і технічним знанням та навичкам. Такі школи мали практичний характер навчання, вони давали обмежене коло наукових відомостей, особливо з гуманітарних предметів. У зв'язку з сільськогосподарським ухилом, переважна більшість предметів була природничо-наукового спрямування. Вивчалась природнича історія, хімія, фізична географія, сільське господарство, фізика, сільськогосподарське виробництво тощо.

Третій тип земських учительських шкіл центром своєї діяльності мав релігійне виховання і ремісничу підготовку майбутніх педагогів. Ці школи занадто слабо озброювали майбутніх педагогів природничими знаннями. Пояснювалося це тим, що ці земства були найбільш реакційними. Очолювали їх крупні володарі земельної власності. Вони прагнули до розповсюдження релігійних знань серед народних мас, тому повсюдно обмежували викладання природничих наук в земській школі.

В першій половині 70-х років XIX ст. Міністерство народної освіти відкрило урядові учительські семінарії. Слід зазначити, що спочатку Міністерство робило вигляд, що підтримує громадську ініціативу земств щодо підготовки народних учителів. Але з наступом реакції, викликаній замахом на царя, Міністерство усіляко перешкоджало відкриттю нових земських учительських шкіл. Ліквідувати громадську ініціативу в справі підготовки вчителів звичайною заборонаю було вже неможливо. Вона побоювалась викликати цим хвилю громадського спротиву. І тому Міністерство обрало інший шлях. Шлях цей полягав саме у відкритті урядових учительських семінарій, в яких повинні були виховувати майбутніх учителів в дусі православ'я і «відданості престолу».

Заснування урядових учительських семінарій супроводжувалося розгромом земських учительських шкіл. Земства майже не вживали ніяких заходів щодо відстоювання своїх учительських шкіл і обмежувалися лише

клопотанням перед Міністерством народної освіти. Пояснювалося це ліберальною позицією земств загалом.

Учителі після закінчення урядових учительських семінарій також працювали в тих самих народних школах. Викладання природничих дисциплін в земських учительських школах і урядових учительських семінаріях сильно відрізнялося. На відміну від урядових учительських семінарій більшість земських учительських шкіл ширше озброювали майбутніх учителів природничо-науковими знаннями.

Окрім земських учительських шкіл і учительських семінарій існував інший шлях додаткової підготовки майбутніх земських учителів. Завдяки цьому значно підсилювалася і природничо-наукова складова їхньої підготовки. Таким шляхом була діяльність учительських курсів і з'їздів. Учительські з'їзди активно проходили з 1867 по 1874 рр., а згодом їх діяльність поновлюється в середині 90-х рр. На початку ХХ ст. їх замінюють загальноосвітніми курсами [4].

Курси призначалися для вчителів, які погано володіли загальнопедагогічними і, особливо, методичними навичками, а таких учителів була переважна більшість.

А. Вежлев виділив три етапи розвитку курсів і з'їздів [3].

1. Педагогічні курси і з'їзди 60 – 70-х рр. ХІХ ст. (до положення 1875 р.) відкриваються за ініціативою і на кошти молодих земств. З'їзди цього періоду називають методичними, адже головну увагу вони приділяють методичним питанням. Більшість рефератів і доповідей, заслуханих на курсах і з'їздах, були присвячені питанням викладання природознавства. З наступом політичної реакції з'їзди народних учителів у 1875 р. були заборонені, а діяльність курсів стала регламентуватися правилами, виданими Міністерством народної освіти («Правила о краткосрочных педагогических курсах»).

2. Учительські курси і з'їзди 80-х рр. ХІХ ст. суттєво вплинули на розвиток народної школи. На з'їздах відстоювалися земські школи, як найбільш прогресивні з усіх типів шкіл, адже царська влада прагнула замінити земську

школу церковнопарафіяльними школами. З'їзди другого типу характеризувалися більшою активністю вчителів. На них розглядалися навчальні плани і програми народної школи, питання про шкільні екскурсії, місце і роль спостережень в навчальній роботі школи. Обговорювалися питання викладання природознавства, історії та географії в початковій школі. З 1883 р. були заборонені усілякі з'їзди і курси народних учителів.

3. Курси і з'їзди 90-х рр. XIX – початку XX ст. характеризуються широким охопленням учасників. Після тривалої перерви поновлюється діяльність літніх педагогічних курсів. В центрі уваги курсів цього періоду стала проблема виховуючого навчання. Керівниками з'їздів були відомі педагоги: Д.Тихомиров, М. Бунаков, В. Вахтеров.

На початку XX ст. проходять всеросійські з'їзди з народної освіти (1911 – загальноземський з'їзд з народної освіти, 1914 – Всеросійський з'їзд з народної освіти та інші). Ці з'їзди відіграли важливу роль у подальшому розвитку початкової освіти.

Учительські курси також відіграли важливу роль у справі подальшого розвитку земської школи та загальноосвітньої методичної підготовки народного вчителя. Аналіз програм курсів переконує, що велика увага приділялася природознавству. Так, програмою Харківських курсів 1913 р. зі 162 годин, які відводилися на всі предмети, 78 годин – на предмети природничого спрямування, тобто майже 50 % усього часу.

До програми цих курсів були включені наступні предмети: фізика (20 годин); хімія (14 год.); ботаніка (12 год.); зоологія (14 год.), анатомія і фізіологія людини (12 год.). Таким чином, курси давали ґрунтовну підготовку з природознавства. Причому давали не лише знання, але й знайомили з методикою природознавства. Більшість лекцій була пов'язана з місцевим краєм, місцевим життям, тому орієнтували вони слухачів на використання краєзнавчого матеріалу. З метою підвищення активності слухачів на курсах проводилася велика підготовча робота. Майбутнім слухачам розсилалися програми, книги для попереднього вивчення окремих предметів, методичні

завдання. Так, пропонувалося завдання скласти опис своєї місцевості, надати відомості про навчальні посібники з історії і географії, якими користуються вчителі в своїй роботі тощо. Попередня робота зі слухачами курсів давала їм можливість бути не пасивними, а активними учасниками курсів.

Деякі керівники курсів допомагали слухачам впровадити в свою практику знання і досвід, отримані на курсах. У цьому відношенні дуже цікавою є діяльність визначного російського педагога, методиста-природника О. Герда, який не лише читав лекції з методики викладання природознавства, а й запропонував свою програму природознавства. Для впровадження програми було обрано 10 шкіл. Ці школи забезпечувалися відповідними підручниками, посібниками. Протягом року О. Герд неодноразово відвідував зазначені школи, допомагав порадами, ділився досвідом. У 1913 р., вже на наступних курсах, результати роботи широко обговорювалися вчителями. Визначалося позитивне й те, чого не вдалося зробити.

Часто до програми курсів додавалися практичні заняття і тематичні екскурсії. Велика увага приділялася урокам пояснювального читання, особливо з природознавства. Обговорювався загальний зміст статей, що читалися в класі, з метою узагальнення відомостей про природу, окремі географічні й історичні факти.

Дуже широко на з'їздах та курсах учительством обговорювалося питання про роль природознавства в початковій школі. Зокрема, на першому Всеросійському з'їзді з питань народної освіти (23 грудня 1913 р. – 3 січня 1914 р.) вчителі піднімали такі питання: Які завдання повинно передбачати вивчення природи в початковій школі? Чи повинно природознавство бути одним із головних предметів у початковій школі? Також чимало міркувань було з приводу використання посібників, класних дослідів, самостійних занять дітей, колекціонування, екскурсій. Багато питань викликали гострі дискусії, деякі так і залишилися не вирішеними, але позитивним було те, що питання викладання природознавства стали широко обговорюватися. Значення природничих знань в курсі початкової школи було безсумнівним.

Величезну роль педагога відводили наочності в навчанні, що ґрунтується більшою мірою на природознавчому матеріалі. «Наочне навчання – це засіб для гімнастики розуму, який переробляє всі відчуття, що передаються йому зовнішніми відчуттями. Цей метод надає матеріал для набуття знань, для утворення понять і, таким чином, служить основою для розумового розвитку. І чим більше такого матеріалу ми дамо дитині, чим точнішими і зрозумілішими будуть уявлення про виконані нею досліди і спостереження, тим міцніше і реальніше буде фундамент, на якому вона побудує свою розумову освіту» [2, с. 62].

Видну роль в пропаганді предметно-наочного методу навчання і в обслуговуванні вчителів земських шкіл необхідним матеріалом відіграли музеї наочності. Музеї знайомили учителів з наочністю, способами її виготовлення і методами застосування у викладанні. Чимало земств залучали населення до збирання наочного матеріалу, завдяки чому музеї надавали серйозну допомогу вчителям земських шкіл, допомагаючи їм наочно знайомити учнів з рідним краєм.

В губернських містах організовувалися спеціальні майстерні і лабораторії, де виготовлялася наочність. Ці майстерні і лабораторії були для земських учителів школою набуття практичних навичок. Учителя навчалися працювати з мікроскопами, виготовляти препарати, вести спостереження. Навіть при деяких школах були створені подібні майстерні.

Створення земствами музеїв наочності вплинуло на розповсюдження серед учителів земських шкіл предметно-наочного методу навчання і покращення подання природничо-наукових знань в земських школах.

Таким чином, у другій половині XIX ст. в підготовці земських учителів починають більше уваги приділяти природничим предметам і методиці їх викладання. Підготовка земських учителів з природознавства здійснила певний вплив на розповсюдження природничих знань не лише в земських школах, але й у російській початковій школі загалом, сприяла формуванню матеріальних рис світогляду учнів земських шкіл. Ми переконані, що досвід земств з

підготовки вчителів є цікавим і нині. Його використання буде сприяти вирішенню основних завдань природничої освіти в нашій школі на сучасному етапі.

Список використаної літератури.

1. Арсеньев А. М. Возникновение и развитие учительских семинарий / А. М. Арсеньев. – Канд. дис. – М., 1938.
2. Вахтеров В. П. Предметный метод обучения / В. П. Вахтеров. – М. : Педагогика, 1915. – 215 с.
3. Вежлев А. М. Учительские съезды и курсы во второй половине XIX ст. / А. М. Вежлев. – М., 1958. – 17 с.
4. Григорьев П. Земские педагогические курсы и правила 1875 г. / П. Григорьев // Русская школа. - 1903. - № 3. – С. 129-139.